

ОНТОЛОГІЯ Й ФІЛОСОФІЯ ПРИРОДИ

УДК 16: 101. 8(075.8)

ФІЛОСОФІЯ ПРИРОДИ (НАТУРФІЛОСОФІЯ): ІСТОРИЧНІ РЕАЛІЇ ТА МОЖЛИВОСТІ ЇЇ ВІДНОВЛЕННЯ

Василь Лисий

*Львівський національний університет імені Івана Франка,
вул. Університетська, 1, м. Львів, 79000, Україна,
k_filos@franko.lviv.ua*

У статті в проблемному ключі проаналізовано історичну генезу філософії природи (натурфілософії) як складової частини предмета філософського знання. Виявлено раціональні підстави натурфілософських побудов у філософських системах Ф.Шеллінга та Г.Гегеля і передбачення ними майбутніх наукових відкриттів у природознавстві. Доведено, що наукові успіхи традиційної філософії природи (натурфілософії) зумовлені, передусім, свідомим застосуванням діалектичного методу мислення до розуміння природи як об'єкта філософського пізнання. Підкреслено, що на сучасному етапі розвитку філософії та науки включення філософії природи (натурфілософії) до складу філософії як її самостійної галузі є анахронізмом. Підтримано ідею стосовно того, що сьогодні філософія природи (натурфілософія) постає вже у формі перехідного (гіпотетичного) ступеня руху самої науки від емпіричного рівня дослідження до теоретичного.

Ключові слова: філософія природи (натурфілософія), теоретична філософія, природознавство, система, теоретичне, емпіричне, метод, гіпотеза.

Філософія як сукупність певних галузей знання поставала у вигляді відносно сталої величини. Загалом античній філософії був властивий синкретизм, оскільки вона містила в собі у зародковому стані переважну частину усіх тих філософських галузей і напрямів, які з часом розвинулися у своїй самостійній визначеності. Їх можна умовно уявити у вигляді трьох груп. До *першої* відносять ті галузі, які можна зачислити до “вічних”, адже розпочавши свій поступ в античності вони є в лоні філософії й понині. Перелік їх стосується, насамперед, діалектики, етики, метафізики. *Другі* галузі в процесі історичного розвитку філософії поступово приєднуються до “вічних” галузей, а саме – онтологія, гносеологія, аксіологія, філософська антропологія. У XVIII ст. Дж. Віко заснував філософію історії у праці “Нова наука про загальну природу націй”, а Ф. Вольтер у вступі до праці “Нарис про звичаї і дух народів” увів в обіг термін “філософія історії”. Тобто тут вже йдеться про формування філософії історії як окремої, самостійної галузі філософії. *Треті*, рано чи пізно, сходять з історичної дистанції, принаймні, тимчасово. Це, зокрема, філософія природи (натурфілософія), раціональна космологія і частково формальна логіка (починаючи з XIX ст.). Філософія історії розпочинає свій шлях у XVIII ст. і без особливих сумнівів

чи заперечень здобуває свій повноцінний статус сьогодні. Свідченням цього є той факт, що зі спеціальності “філософія історії” захищають кандидатські і докторські дисертації (підкреслимо, у цьому випадку філософія історії є лише певною частиною у викладі змісту розмірковувань, що засвідчує на його фоні окреслений фінал генези філософії природи (натурфілософії) як основного предмета. Взагалі логічно було б співвіднести не філософію природи і філософію історії, а філософію природи з філософією суспільства, або філософію історії природи і філософію історії, маючи на увазі, що остання є історією суспільства. Щоправда, оскільки історія природи, а тим більше філософія історії природи ще не написана, то обмежимося, в даному випадку, співвідношенням філософії природи і філософії історії).

Розквіт натурфілософії спостерігається в античності і в добу Відродження, хоча філософія природи позначається і як умоглядна фізика, і як натурфілософія і в кінці XVIII на початку XIX століть. А взагалі саме поняття натурфілософії (*philosophianaturalis*) увів в обіг у стоїцизмі римський філософ Л.А.Сенека (близько 5 р. до н.е. – 65 р. н.е.). Своєю чергою, Діоген Лаертський пише: “... одні філософи називаються фізиками за вивчення природи; другі – етиками за розмірковування про звичаї; треті – діалектиками за хитросплетіння промов. Фізика, етика і діалектика суть три частини філософії; фізика вчить про світ і про все, що в ньому міститься; етика – про життя і про властивості людини; діалектика ж турбується про докази і для фізики, і для етики. До Архелая [включно] існував тільки один рід – фізика; від Сократа, як сказано вище, бере початок етика; від Зенона Елейського – діалектика” [7, с. 68]. Здавалося б, філософія природи, започаткована практично водночас з появою самого поняття “філософія”, сьогодні і не згадана як галузь філософії. Постає проблема: чому філософія історії, що виникла історично пізніше, ніж філософія природи і, тим не менше, вона не лише не є предметом захисту дисертацій, а й зникла як навчальна дисципліна? Нагадаємо, йдеться про філософію природи як сферу філософії, як окрему галузь філософії, а не просто як науку про природу.

Зазвичай в історії філософії ще в античності була низка філософів, яких приваблювала тематика філософських розмірковувань про природу (наприклад, Аристотеля).

Справді наукову форму філософія природи (натурфілософія) здобула лише у працях таких німецьких мислителів, як І.Кант, Ф.Шеллінг і Г.Гегель. У сучасній вітчизняній філософії праці щодо філософії природи (натурфілософії) відсутні. Натомість є лише праці тих філософів, які побічно згадують натурфілософські побудови Ф.Шеллінга і Г.Гегеля. Авторами таких праць є М.Булатов і Ю.Кушаков (перелік праць міститься у загальному списку літератури нашої статті). Перший і другий одержали плідні результати в розкритті натурфілософських поглядів Ф.Шеллінга і Г.Гегеля. У своїх працях німецькі філософи абстрагувалися від таких питань, як співвідношення онтології і філософії природи (натурфілософії), потрактування ними теоретичної філософії (теорії пізнання) як своєї філософії природи (натурфілософії), порівняльного аналізу історичного розвитку філософії природи (натурфілософії) та інших галузей філософського знання, і врешті, остаточної відповіді на питання про можливість взагалі в перспективі реставрувати філософію природи (натурфілософію) у нових історичних умовах розвитку філософії.

У цьому контексті цікаву ідею стосовно можливості, а точніше, неможливості відновлення в нових умовах натурфілософії висловлює український філософ В.Босенко. Згідно з В.Босенком, ілюзія в необхідності створення особливої науки натурфілософії, філософії природознавства врешті-решт є результатом невміння бачити ролі діяльності

суспільної людини в освоєнні природи. Це продукт відокремлення від людини продуктивних сил, що уявляються як особливий світ поряд з індивідами, а тому взаємоперетворення природи в людину і людини в природу або не розуміється зовсім, або розуміється натуралістично. Однак такі погляди В.Босенка варто було б розвинути.

Розкрити історичну необхідність виникнення філософії природи (натурфілософії) як складової частини філософського знання, виявити її конструктивну роль у науковому і філософському освоєнні природи та, врешті, показати її істинне місце в структурі природничо-наукового пізнання як його складової частини – це і є метою статті. *Теоретичне значення* досліджуваної проблеми полягає у доведенні факту вирішальної ролі діалектичного методу мислення у досягненні випереджувальних відкриттів у сфері наук про природу.

Щоб уникнути певних непорозумінь, варто зазначити, що філософію природи (натурфілософію) не слід ототожнювати з онтологією як філософським вченням про суще. Вже хоча б тому, що перша виникла набагато раніше від другої. Але це ще не все. Філософія природи (натурфілософія) вважала своєю сферою досліджень природу, а онтологія лише в Новий час, коли природознавство було відособлене від філософії, що чітко розмежувало її на матеріалізм та ідеалізм, на гносеологію та онтологію. Тому й не дивно, що саме у XVII ст. Р.Гокленіус, представник школи Х.Вольфа, у своєму “Філософському лексиконі” запропонував і термін “онтологія”, а всередині самої філософії відбулася диференціація на окремі галузі. Теорія буття набула складної внутрішньої структури.

Онтологія у Х.Вольфа ставила питання не щодо наявних форм буття, а щодо глибинних його законів і принципів. Метафізика поділялася на низку філософських наук, які йдуть одна за одною. Першою була онтологія, наступними – раціональна психологія, раціональна космологія та раціональна теологія. Як перша онтологія одержала таке найменування тому, що мала містити усі перші і найзагальніші визначення сущого, родові і першочергові поняття, які підтверджували всі подальші докази. Тобто, в онтології йшлося про сутності і буття загалом, про можливе, випадкове і необхідне, про різні поняття причини, про множину і єдність, кінечність і безкінечність, матерію, форму тощо.

Так, якщо філософія природи (натурфілософія) була зорієнтована на сферу природи і не була визначена категоріально, то онтологія таке визначення мала. Причому, якщо філософія природи (натурфілософія) була винятково зосереджена на природі, то онтологія через свої категоріальні структури першопочатково була визначена природою. В кінці XIX і в XX ст. відбулася переорієнтація онтології на людину. Едмунд Гуссерль розробив трансцендентальну феноменологію як науку про людину і її життєвий світ. Е.Гартман створив “нову онтологію”, в якій речовий, людський і духовний світи становили самостійні прошарки реальності; розробив апоретику – науку про онтологічні проблеми, які остаточно не вирішуються і охоплюють всі основні сфери буття, у тім числі життя і дух.

Мартін Гайдеггер цілком переосмислив усю попередню онтологію. Він відкрив головну особливість людини – її здатність свідомо відокремлювати буття (існування) від того, що існує, і дослідив її структуру як предмет нової науки – “Фундаментальної онтології” [5, с. 346].

І.Кант відкидав онтологію як принципово неможливу теорію про суще як таке, тобто незалежне від суб’єкта і його свідомості, оскільки суще може пізнатися лише через споглядання і мислення людини. Таке суще, буття для І.Канта було синонімом речі в собі, яка принципово не може бути пізнаною. “... Так як те, що не є явище, не може бути

предметом досвіду, то розсудок ніколи не може вийти за межі чуттєвості, в якій тільки і можуть бути дані нам предмети. Основоположення розсудку суть лише принципи опису явищ, і горде ім'я онтології, яка претендує на те, щоб давати апіорні синтетичні знання про речі взагалі у вигляді систематичного вчення (наприклад, принцип причинності) і повинне бути замінене скромним іменем простої аналітики чистого розсудку” [12, с. 305]. Вона є аналітикою чистого розсудку тому, що вона є частиною “Критики чистого розуму” у вигляді трансцендентальної логіки (як аналітики), в яку І.Кант “загнав” категоріальні структури попередньої онтології у вигляді вже своєї таблиці категорій (12), позбавивши тим самим онтологію її апарату. Внаслідок такого переміщення виявляється, що зазначені категоріальні структури як залишки онтології постають частиною (підлеглою) “Критики чистого розуму” (метафізики як філософії). Тобто, метафізики (філософії) природи, оскільки вона пізнає (досліджує) на основі апіорних понять усе те, що є на противагу “Критиці практичного розуму”, яка досліджує те, що повинно бути (належне).

Йоганн Фіхте щерішучеше ніж І.Кант відкинув онтологію. Водночас у системі Й.Фіхте відсутня філософія природи (натурфілософія), оскільки його цікавила суспільна тематика і не цікавила природничо-наукова. Щоправда, як і І.Кант, він вводить категоріальну структуру попередньої онтології в другу частину загальної праці “Основи загального науковчення”, позначаючи її як “Основа теоретичного знання”. Ця частина призначена для дослідження (пізнання) того, що є (суцього), на противагу третій частині “Основа науки практичного”, яка досліджує те, що повинно бути (належне). На цій підставі “Основа теоретичного знання” постає у вигляді своєрідної філософії природи (натурфілософії), що мало місце і в І.Канта.

Фрідріх Шеллінг теж не сприйняв онтології як частину філософської системи і його система включала в себе натурфілософію. Чи не вирішальним став той фактор, що Ф.Шеллінг усе своє наукове життя захоплювався природознавством. Усі категоріальні структури попередньої онтології, якщо спиратися на І.Канта і Й.Фіхте, він включив у третю частину праці “Система трансцендентального ідеалізму”, яка називається “Система теоретичної філософії згідно з основоположеннями трансцендентального ідеалізму”. У ній досліджено те, що є (суцього), на противагу “системі практичної філософії”, яка висвітлює те, що повинно бути (належне). Тому “Система теоретичної філософії” є не лише теорією пізнання, а й метафізикою (філософією) природи.

У системі Г.Гегеля немає онтології як галузі філософії, але в “Науці логіки”, що є філософською теорією мислення, йдеться про її поділ на розділи “Вчення про буття” і “Вчення про сутність”, в які увійшла традиційна онтологія вже у вигляді всезагальних категорій. Зазначені розділи становлять об’єктивну логіку (“Вчення про поняття” – суб’єктивна логіка). Ось думка Г.Гегеля: “Об’єктивна логіка ... займає швидше місце попередньої *метафізики*, яка була науковою спорудою, що підноситься над світом, яка повинна була бути споруджена тільки *думками*. – Якщо приймемо до уваги останню форму розвитку цієї науки (В.Лисий – метафізики Х.Вольфа і його однодумців), то ми повинні сказати ... що об’єктивна логіка безпосередньо займає місце *онтології* – тієї частини зазначеної метафізики, яка повинна була досліджувати природу [ens суцього] взагалі” [6, с. 118]. Водночас, Г.Гегель був всебічним і глибоким знавцем сучасного йому природознавства. Це й послужило основою для виходу в світ його “Філософії природи”, тобто натурфілософії, що є другою частиною його філософської системи. Мислитель чи не вперше виклад “Філософії природи” здійснює, відтворюючи вклад своєї логіки, хоча й не в буквальному сенсі. Так, у “Філософії природи”

першим її розділом є сфера кількості, якісна визначеність переважає у другому розділі – “Фізика”. А хімія є переважною сферою міри, тобто поєднання кількості і якості. І це тому, що природа є відчуженням логічної ідеї, її продуктом. І.Гегель немовби поєднує минулу онтологію і філософію природи (натурфілософію) категоріально.

Онтологією досить часто в літературі вважають дітищем античної філософії, особливо досократівської. Йдеться про те, що антична філософія космоцентрична, її сферою є Всесвіт, природа в цілому. Важливо підкреслити, поширеною є думка, згідно з якою “Метафізика” Аристотеля постає початком онтології. Але це явне непорозуміння, бо ж Всесвіт, природа античності є предметом філософії природи, а не онтології. Це і тому, що в античний період свідомо онтологічна проблема не ставилася, тобто не ставилася проблема осягнення сушого (буття) самого по собі. Це справа вже доби нового часу. А тому називати античну філософію онтологією некоректно, оскільки це є не більш ніж наша, зовнішня рефлексія. Звичайно, не підлягає сумніву, що в процесі історичної генези філософія природи (натурфілософія) і онтологія проблемно в тих чи інших аспектах були дотичними. Але це не дає підстав для їх отождолення, а, крім того, ця сторона питання потребує додаткового дослідження. Та повернемося ближче до теми нашого безпосереднього інтересу.

З Нового часу в європейській філософії спостерігається стабільна тенденція розвитку наукового природознавства і водночас на цій же основі відбувається поступове витіснення філософії природи зі сфери філософії. Це і дало підставу О.Конту проголосити “певну незалежність знань про природу від філософії”. Проте така позиція французького філософа не є переконливою, адже природознавство не займалося і не займається фундаментальними для філософії природи питаннями, скажімо, скінченності – нескінченності природи, обмеженості – необмеженості її в просторі тощо. Та філософія природи не канула в лету. І.Кант вживає термін “філософія природи” в праці “Застосування пов’язаної з геометрією метафізики у філософії природи” (1756). А в праці “Метафізичні начала природознавства” (1786) в класичній німецькій філософії постає перший зразок філософії (метафізики) природи, відмінної від науки про природу. І.Кант так і пише: “Наука про природу у власному сенсі цього слова насамперед має на увазі метафізику природи” [13, с. 58].

Надалі Ф.Шеллінг теж зосереджує увагу на проблемах філософії природи (натурфілософії), присвятивши цьому низку праць. Серед них “Про світову душу” (1798), “Вступ до начерку системи натурфілософії...” (1799), “Про відношення реального до ідеального в природі” (1806) та лекція “Натурфілософія” (1827). Філософія природи (натурфілософія) складає другу частину філософської системи. “... Дана філософія, – пише Ф.Шеллінг, – з самого початку перебуває в природі, починає з природи – звичайно, не для того, щоб залишитися в ній, а щоб потім завдяки всезростаючому піднесенню перевершити її, вийти за її межі і піднятися до духу, до справжнього духовного світу. Тому дана філософія на першій її стадії називається натурфілософією, проте натурфілософія була лише першою частиною чи основою цілого. Сама природа була лише *однією* стороною універсаму чи абсолютної тотальності, в якій тільки повністю і здійснюється абсолютний суб’єкт, була лише відносно ідеальним світом. *Другою* стороною був світ духу” [17, с. 479].

У філософській системі І.Гегеля філософія природи поряд з “Наукою логіки” і “Філософією духу” складає її частину. Ця частина і позначена в творі, який називають “Філософія природи”. І.Гегель стосовно необхідності філософії природи, при цьому критикуючи ті помилки і спотворення, що призвели до дискредитації її ідеї, пише так:

“Але через ці помилки і спотворене розуміння ідеї не слід відкидати філософію природи” [3, с. 8]. І далі: “Філософія природи звично розглядається як нова наука; це, зрозуміло, правильно в одному сенсі, але неправильно в іншому. Адже вона стара, настільки ж стара, як взагалі саме розмірковування про природу (вона не відрізняється від останнього), вона навіть давніша від фізики. “Фізика” Аристотеля, наприклад, є швидше філософією природи, ніж фізикою. Лише новітньому часові належить відокремлення однієї від іншої цих двох гілок розгляду природи” [7, с. 9]. Філософія природи І.Гегеля є вищою і завершальною точкою розвитку філософії природи (натурфілософії) загалом.

Проте, необхідно внести два застереження. Перше, як це видно з викладу нашого матеріалу, поняття “філософія природи” і “натурфілософія” вживаються як синоніми. І, справді, вони віддзеркалюють спільне в обох їх значеннях. Тим більше, І.Кант, Ф.Шеллінг, І.Гегель вживали ці поняття, не порушуючи питання про принципову чи будь-яку іншу відмінність. Проте, виявляється, між ними ця відмінність все ж є. На це звертає увагу М.Булатов: “... Слід відрізнити натурфілософію від філософії природи, котра розглядає її в ширшому контексті, ніж натурфілософія, а саме – у відношенні її до суспільства і людини, до пізнання і практичної діяльності, які стали геологічною силою. Об’єктом філософського світогляду є світ як ціле, а до нього належить і природа” [5, с. 316-317].

Друге застереження стосується цікавого в науковому плані позначення І.Кантом і Ф.Шеллінгом теорії пізнання (теоретичної філософії) тобто з натурфілософією і природою, практикою. Ось погляд І.Канта: “Існують ... лише подвійного роду поняття, які допускають стільки ж різних принципів можливості їх предметів, а саме *поняття природи* і *поняття свободи*.”

Утім, І.Кант розуміє практичне не лише в контексті свободи, а й в контексті природи (причиновості). Останній контекст пов’язаний з фактом визначеності практичного і природного, що постає у вигляді причинності та необхідності. І тоді ця практична частина становить теж філософію природи, бо ж тут практика належить до сфери пізнання, до теоретичної філософії, об’єктом якої є природа. Стосовно цього І.Кант висловлюється так: “Одним словом, усі практичні положення, які виводять із свавілля як причини те, що може містити природа, відносяться в сукупності до теоретичної філософії як пізнання природи. Лише ті практичні положення, які дають закон свободі, специфічно відрізняються від перших за змістом. Про перші можна сказати: вони складають практичну частину *філософії природи*, але лише останні створюють особливу *практичну філософію*” [14, с. 103].

А Ф.Шеллінг у праці “Система трансцендентального ідеалізму” узгоджує “систему теоретичної філософії”, тобто пізнання, з природою, що й веде нас до філософії природи, а “систему практичної філософії” з історією. При цьому, знову-таки, “система теоретичної філософії” визначена природою, отже, тут має місце закон причинності, а “система практичної філософії” визначена свободою, самовизначенням суб’єкта. “Після того, – пише Ф.Шеллінг, – як ми вивели основні властивості історії, слід детальніше зупинитися на її трансцендентальних можливостях, що приведе нас до філософії історії, яка є для практичної філософії тим, чим є природа для теоретичної філософії” [19, с. 453]. Філософія природи ґрунтується на принципі причинності, а філософія історії – на принципі самовизначення, “абсолютному акті волі”, свободі.

Оскільки Ф.Енгельс, як і К.Маркс, вважали себе прямими продовжувачами філософських ідей І.Канта, Й.Фіхте, Ф.Шеллінга і І.Гегеля, а у філософській літературі

іноді фігурує теза про те, що філософія К.Маркса ще цілком і повністю знаходиться в межах парадигми німецької класики, то логічно згадати Ф.Енгельса. Він написав низку праць, в яких безпосередньо розглядав питання, пов'язані з натурфілософією і природознавством. До таких праць належить “Діалектика природи”. Але вона не є продовженням розвитку філософії природи (натурфілософії), а швидше її альтернативою.

Погляди Ф.Енгельса полягають у тому, що діалектичне розуміння природи робить непотрібною і неможливою будь-яку натурфілософію. Отже завдання не в тому, щоб придумувати зв'язки з голови, що мала робити натурфілософія і чого не робила сама наука, а в тім, щоб сама наука відкривала їх в самих фактах. Інакше кажучи, продовжує Ф.Енгельс, як тільки перед кожною окремою наукою ставиться вимога з'ясувати своє місце у всезагальному зв'язку речей і знань про речі, яка-небудь особлива наука про цей всезагальний зв'язок стає зайвою, тобто зайвою стає натурфілософія. І тоді із усієї попередньої філософії самостійне існування зберігає ще вчення про мислення і його закони – формальна логіка і діалектика. Усе інше, що було позитивним надбанням філософії природи (натурфілософії), а воно справді було, входить в позитивну науку про природу та історію. Тоді чим не задовольняла натурфілософія Ф.Енгельса? Ф.Енгельс вважав, що “... з допомогою фактів, які доставляються самим емпіричним природознавством, можна в достатньо систематичній формі дати загальну картину природи як зв'язного цілого. Дати такого роду загальну картину природи було насамперед завданням так званої натурфілософії, яка могла це робити тільки так, що замінювала невідомі ще їй дійсні зв'язки явищ ідеальними, фантастичними зв'язками і замінювала недостатні факти видумками, доповнюючи дійсні прогалини лише в уяві. При цьому нею було висловлено багато геніальних думок, але чимало також було наговорено і нісенітниць. Тепер же, коли нам достатньо глянути на результати вивчення природи діалектично, тобто з точки зору їх власного зв'язку, щоб скласти задовільну для нашого часу “систему природи” і коли свідомість діалектичного характеру цього зв'язку проникає навіть у метафізично вишколені голови природознавців наперекір їхній волі, – тепер натурфілософії прийшов кінець. Будь-яка спроба воскресити її не тільки була б зайвою, а була б кроком назад” [10, с. 304-305].

Зазначимо, Ф.Енгельс не вважав, що “діалектику природи” слід бачити складовою частиною філософії. Праця “Діалектика природи” була адресована природознавцям з метою популяризації діалектики, бо тільки вона, на думку Ф.Енгельса, “... для сучасного природознавства ... являє аналог і тим самим метод пояснення процесів розвитку, що відбуваються в природі, для всезагальних зв'язків природи, для переходів від однієї галузі дослідження до іншої” [9, с. 367]. Звичайно, можна і емпіричному природознавству дати загальну картину природи як зв'язного цілого (Ф.Енгельс наводить приклад з трьох відкриттів, а саме: відкриття перетворення енергії, відкриття клітини і еволюційної теорії Ч.Дарвіна).

У 20-х роках ХХ ст. відомий англійський логік, методолог, математик А.Уайтхед (1861-1947) опублікував декілька книг під назвами: “Дослідження принципів пізнання природи” (1919), “Поняття природи” (1920), “Принцип відносності” (1922). У цих книгах на ґрунті рефлексії стосовно розвитку природознавства свого часу в межах неореалізму методолог торкається питань відносності простору і часу, вводить у свою філософію природи (натурфілософію) поняття “об'єктів” і “подій”, аналізує властивості тих і інших. В натурфілософії А.Уайтхеда бачить філософську галузь “... як частину філософії, що розглядає

природу в абстракції від чогось-то конкретного, що включає уявлення, думку й емоції” [1, с. 143]. Однак А.Уайтхед не вбачає різниці між філософією природи і філософією науки, не знаходить зв'язку з традиційною натурфілософією, не виявляє причин і ролі філософії природи в прирості нового знання. У межах неореалізму дотично до проблем філософії природи англійський філософ Ч.Броуді розрізняв дві філософські проблеми і, відповідно, два типи філософії (критичної і спекулятивної).

У шістдесяті роки минулого століття в радянській марксистській філософії відбувалися жваві і тривалі дискусії стосовно проблеми статусу філософії природи (натурфілософії) в межах філософії (марксистської). Тобто, чи вважати її частиною загальної філософії, чи ні. До прихильників першого “бачення” належали, зокрема, російські філософи В.Рожин, Г.Платонов, М.Руткевич. Вони обґрунтовували необхідність натурфілософії не чим іншим, як правом конкретного прояву прикладання діалектичного матеріалізму до пояснення природи. Варто тут нагадати, що і югославський філософ С.Князева теж обґрунтовувала необхідність філософії природи (натурфілософії) у межах філософії. Таку позицію вона висловлювала на Міжнародному симпозиумі “Діалектика і сучасне природознавство” (Москва, 1966). Вона зазначала, що неможливо прийняти положення про те, що розвиток науки робить філософію природи (натурфілософії) зайвою, що ми ще далекі від того, щоб самі науковці, не потребуючи філософії, давали гармонійну картину світу в цілому. Тим більше, на її думку, ми навіть далі від цього ідеалу, ніж була наука ХІХ ст., оскільки наука розвивається швидко, відбувається багато революційних відкриттів і часто немає можливостей увесь матеріал узагальнити, систематизувати у межах самої науки.

Але інша частина філософів висувала аргументи про те, що відродження філософії природи (натурфілософії) призведе лише до гальмування емпіричного природознавства, що вона історично приречена, вичерпала себе. І це тому, що натурфілософи будували закінчені системи природи, які претендували на абсолютну істину, а прагнення будь-що побудувати завершену систему природи при малому природничо-науковому матеріалі зумовлювало те, що натурфілософи замінювали невідомі ще зв'язки природи ідеальними видумками, штучними зв'язками. У цьому й полягав нібито схематизм натурфілософських систем. До представників цих поглядів належали, зокрема, тодішній директор Інституту філософії АН УРСР академік П.Копнін, українські філософи В.Босенко, В.Шинкарук, російські філософи Е.Ільєнков, А.Огурцов та ін. Зазначені філософи підкреслювали, що сучасне наукове пізнання озброєне передовою діалектичною методологією з новими результатами, а тому відношення між філософією і наукою має бути побудоване на рівноправному союзі. А спроби вважати філософські проблеми природознавства особливою філософською наукою неминуче “ведуть” до філософії природи (натурфілософії), а це є анархізм, крок назад як у розвитку науки, так і філософії. Незважаючи на те, що в учасників дискусії були раціональні думки, загалом в конструктивному плані дискусії закінчилися нічим.

У цьому плані можна простежити і негативне ставлення до натурфілософії природознавців Німеччини й інших країн особливо в 40-х роках ХІХ ст. І це пояснюється не лише поширенням позитивізму. Науковці Р.Майєр, Ю.Лібіх, М.Шлейден, А.Гумбольдт, Е.Жоффруа Сент-Ілер, ДюбуаРейман, Л.Больцман, В.Гейзенберг досить жорстко критикували натурфілософію Ф.Шеллінга. Ця критика полягала у наступному. Натурфілософські побудови Ф.Шеллінга і Г.Гегеля відзначалися абстрактною манерою, позаемпіричністю, а тому безплідністю для природознавства. При цьому порівнювали її з чорною чумою, чорною

смертю для цілого століття і однією з причин слабого розвитку природознавства на початку XIX ст. в Німеччині. До того ж філософію природи (натурфілософію) Ф.Шеллінга і Г.Гегеля звинувачували у грубих емпіричних помилках, в диковинних формулах, що суперечили досвіду. Підкреслювалося, що для цих натурфілософів властиві “діалектичні повітряні замки”, що робить їхні думки безглуздими для науки і що їхня філософія природи втратила кредит у природознавців. Не останню роль тут зіграла незрозуміла містика їхньої філософії. Щоправда, з часом відношення природознавців до натурфілософії Ф.Шеллінга і Г.Гегеля змінюється. Це властиво для багатьох природознавців і в цьому ряду ми бачимо і видатних фізиків К.Вейцзеккера, М.Борна і Е.Шредингера, які високо цінили натурфілософські ідеї обох філософів.

Проте і сьогодні виявляється певний інтерес до філософії природи (натурфілософії) в плані вирішення проблеми її місця у сфері філософського і наукового пізнання. У контексті цієї проблеми доцільним видається проаналізувати два погляди, що наявні у вітчизняній філософській літературі. Перший пропонує український філософ Ю.Кушаков у різних працях, зокрема, у книзі “Нариси з історії німецької філософії Нового часу” (2006). Автор цієї книги підкреслює, що ми стикаємося з фактом “загадкової” живучості натурфілософських прагнень, що будуються різні версії включення філософії природи до складу філософії. Розкриваючи джерела продуктивності філософії природи (натурфілософії) Ф.Шеллінга, Ю.Кушаков пише: “Це дозволяє навести деякі додаткові міркування й аргументи на користь того погляду, що натурфілософська проблема не тільки “невигубна”, але що її свідоме винищення було б у наш час таким собі “кроком назад”, як і некритичні рецепції минулої спекулятивної натуролософії” [16, с. 287]. На додаток Ю.Кушаков робить застереження: “Щоб уникнути непорозумінь, слід сказати, що висловлені міркування зовсім не переслідували мети якимось чином реабілітувати колишню натурфілософію або ратувати за створення аналогічного до неї сучасного варіанту. Мені хотілося тільки показати, що критика натурфілософської програми єдності наукового знання (й, відповідно, розмежування з нею) може бути ефективною тільки за врахування її нетривальності” [16, с. 292]. Як це видно, Ю.Кушаков не переслідує мети реабілітувати традиційну натурфілософію, як і обґрунтувати необхідність появи її сучасного варіанту.

Друга точка зору висвітлена у працях українського філософа М.Булатова. Суть її подає сам М.Булатов, аналізуючи принципи філософії природи (натурфілософії) Ф.Шеллінга так: “Щоб з’ясувати значення натурфілософії, важливо знати її місце в системі, адже, на думку Шеллінга, місце в системі є єдиним поясненням явищ. У системі Шеллінга таке місце зрозуміле зі сказаного (як до природи, взятої за первинне, об’єктивне, приєднується суб’єктивне, що узгоджується з нею? – В.Лусий). Але “... Філософія природи має ... більш широкий смисл як певний спосіб пізнання, – продовжує М.Булатов. – Вона займає проміжне положення між емпіричним знанням і теорією і являє собою систему знання, побудовану на недостатній фактичній основі, внаслідок чого вона доповнюється розумовими конструкціями” [4, с. 285]. Тобто “Філософія природи утворює необхідний ступінь пізнання. Стосовно історії це зрозуміло (натурфілософія іонійців, Платона, піфагорійців, Дж.Бруно, Б.Телезіо та ін.)” [4, с. 285].

Це історія, а як сучасність? “Але те ж, – продовжує М.Булатов, – стосується і сучасності. Мизвикли вважати філософію природи далеким минулим. Але якщо взяти розвиток якої завгодно сучасної теорії, то виявимо в ній натурфілософський ступінь. Досвід пізнання може

тільки позбавити її самостійного значення, але не усунути взагалі. Згадаємо таку передову теорію, як теорію відносності, і ті моделі світу (що розширюються, циліндричні, кінечні, безконечні), які побудовані на ній, і ми побачимо натурфілософський характер цих моделей. Прикладів можна було б навести багато. Річ не в них, а в тім, що мислення не плентається за фактами, воно будує на них теорії, випереджує їх і завжди швидко чи повільно пробігає ступінь філософії природи. Це зрозуміло: якщо б у теоріях не було нічого хибного, внесеного мисленням і уявленням, то вони були б незмінні, абсолютні, цілком об'єктивні. Насправді кожна з них є сплавом фактів і мислення, уяви" [4, с. 285-286].

Важливим моментом, що розкриває специфіку натурфілософії, є порівняння її з гіпотетичним пізнанням. Зокрема, М.Булатов висловлює цікаву думку в контексті характеру натурфілософських систем Ф.Шеллінга і Г.Гегеля. "Можна зазначити, що оскільки нині натурфілософія втратила самостійне значення, яке вона мала у Шеллінга, Гегеля та інших філософів, вона розглядається не як абсолютна форма знання, як відносна, умовна, минуща. Вона тому, як правило, зливається з гіпотезою, є ймовірнісним знанням. Автор наперед знає, що система думок, яку він розвиває, є тільки розумовою конструкцією, що потребує підтвердження. У Шеллінга та інших вона має, навпаки, характер протилежності гіпотетичному знанню. Філософія (в тому числі і натурфілософія) має в них абсолютний характер" [4, с. 286].

Врешті, особливо важливим аспектом проблеми є з'ясування місця натурфілософії, природознавства і філософських проблем природознавства у з'ясуванні фундаментального принципу філософії, що ґрунтується на співвідношенні мислення і буття, духу і природи. Як пояснити цей аспект специфіки натурфілософії? "Основне питання або (якщо розглядати його не окремо від інших питань, а як закон, який своєрідно діє в них) принципом філософії є єдність мислення і буття. Тому і натурфілософія досліджує його. Вона саме вивчає цю єдність в історичному плані: "як природа приводить до розуму", як вона приходить до усвідомлення самої себе. Цим вона відрізняється від "філософських питань природознавства", які мають справу просто із загальними темами тієї чи іншої науки. Тільки філософські питання "наук про дух" – психології, антропології – обговорюють ту ж проблему. Власне ж природничі науки – фізика, хімія, механіка – зовсім не стосуються таких питань. На наш погляд, це пояснюється ще слабким розвитком природознавства. Ми вирости настільки, що відкинули натурфілософію шеллінгівського типу, але не настільки, щоб науково вирішувати поставлені нею питання. Поміж тим зрозуміло, що якщо "дух" звалився не зі стелі, а розвинувся в ході розвитку матерії, то потрібно досліджувати історію розвитку природи від нижчих її форм до вищих, в плані становлення людського духу, знайти, що є у фундаменті самої матерії такого, що є основою і можливістю духовного життя. Без цього, так чи інакше, свідомість, мислення людей буде залишатися чудом" [4, с. 286-287]. М.Булатов підкреслює: "Велика заслуга Шеллінга в тім, що він поставив це питання. Не зумівши його вирішити, Шеллінг все ж відкрив декілька важливих діалектичних закономірностей, що стосуються природи, і мають значення принципів його натурфілософії" [4, с. 287].

Отже, як це видно із суджень Ю.Кушакова і М.Булатова, вони не є прихильниками включення філософії природи (натурфілософії) до структури філософського знання. Хоча на думку першого вона має не тільки історичне, а й актуальне, сучасне значення для природознавства, а на думку другого, крім того, вона постає сьогодні у межах природничо-наукового знання як моменту, ступені руху пізнання від емпіричного ступеня до теоретичного, як форма гіпотетичного знання. Очевидно позиція М.Булатова є привабливою, оскільки

йдеться конкретно як про заперечення натурфілософії (традиційної), так і збереження її (в межах науки).

А як же бути з філософськими проблемами природознавства? За М.Булатовим ця дисципліна не відноситься не лише до філософії, а й до натурфілософії тією мірою, якою вона досліджувала становлення природи духом. Вона належить до наук про природу і нею вони повинні й можуть успішно займатися, ґрунтовно оволодівши філософією. В іншому випадку, тобто коли цією дисципліною будуть займатися філософи професійного гатунку, це буде, принаймні, контпродуктивно.

Наведемо погляди двох авторитетних філософів. Той же згадуваний вже нами Ч.Бруді: “Всі ми ознайомлені з тією нісенітницею, яку визначні філософи мовлять з питань науки; її можна прирівняти тільки до тієї, яку визначні вчені постійно мовлять з філософських питань” [1, с. 145]. Тобто, “... він наполягав на поділі праці між філософами і природознавцями, без чого неможливий прогрес ні філософії, ні науки, особливо психологічної” [1, с. 145]. А ось думка П.Копніна “... подолання неправильних у філософському відношенні потрактувань конкретних питань науки потребує глибоких спеціальних знань для того, щоб вчений був у стані висувати позитивні рішення спірних проблем науки. Само собою зрозуміло, що це під силу тільки спеціалістові в даній науці. Філософ за всієї його ерудиції в тій чи іншій науці залишається філософом, він не може замінити фізика, біолога, математика, кібернетика і т. ін.” [15, с. 96]. І, далі: “Спеціаліст в якійсь галузі природознавства займається філософськими проблемами, оскільки це необхідно йому для правильної інтерпретації відкритих закономірностей, для вирішення завдань, що виникають перед його наукою. Не абстрактна любов до філософії приводить фізиків до заняття філософськими проблемами своєї науки (суб’єктивно вони іноді налаштовані проти неї), а сам розвиток фізики примушує ставити гносеологічні проблеми, не вирішуючи яких не можна рухатися вперед” [15, с. 97]. А ті заняття з фізики, хімії, біології, які запроваджені чи запроваджуються сьогодні на філософських факультетах країни майже не вирішують питання підготовки студентів до належного опанування ними ні філософських проблем зазначених наук, ні філософських проблем природознавства загалом. Адже заняття зі спеціальних дисциплін на філософських факультетах мають другорядне значення.

Природничо-наукові успіхи історичних форм філософії природи (натурфілософії) пояснюють низкою обставин. Серед них: натурфілософи ніколи не намагалися будувати свої системи безвідносно до природознавства в той чи інший період його розвитку; в процесі здійснення систематизації природничо-наукового матеріалу та побудови системи природи виявлялися зв’язки між явищами природи і зв’язки між структурами знання, що давало змогу пояснити явище чи подію, елементи знання їх місцем у цій системі стосовно інших структур та системи в цілому; систематизація дозволяла прогнозувати подальший розвиток подій і явищ природи і виводити (дедуктивно) одні елементи (поняття) знання з інших; умогляд давав змогу поширювати пізнання на невідомі сфери природи завдяки тим чи іншим категоріальним структурам, які за природою всезагальні, тобто є умовами не лише наявного досвіду, а й будь-якого можливого (І.Кант); в натурфілософії (через мислення, внутрішній світ духовних її представників) наявна була безсвідома, нерелектована діяльність світу природи. “Частина цього світу усвідомлюється під впливом зовнішнього досвіду. Дія зовнішніх речей, осягнення їх викликають на світ свідомості багатства, що дримають у глибині людського “Я”. Навпаки, пережиті відчуття, уявлення, поняття “опускаються” в

його глибини і відкладаються у ньому (в якій формі – це предмет дослідження конкретних наук). Утворюється “циркуляція” духовного життя, утворюється цілісність її складових частин – свідомого і безсвідомого. В цілому усе духовне життя виявляється багатшим, різноманітнішим ніж та його доля, яка доставляється безпосереднім досвідом. Цим пояснюється можливість випередження досвіду (випереджаючого відображення у пізнанні), коли може бути створена ціла теорія без підпори на нього і лише потім спростовувана чи підтверджена досвідом. Так неевклідова геометрія була створена мисленням, хоча не було ще фактів, якими можна було б доказати її істинність чи хибність. Тому Лобачевський називав її “уявною геометрією”. Подібним же чином створюються гіпотези, які потім перевіряються в досвіді” [2, с. 186-187].

Філософії природи (натурфілософії) людство зобов’язано і вдячне великою кількістю плідних ідей як у сфері філософії, так і у сфері наук про природу (природничо-наукові успіхи філософії). Серед них виокремимо лише деякі ідеї філософії природи (натурфілософії) Ф.Шеллінга і Г.Гегеля. Як відомо, з часів Ньютона і Гюйгенса-Ейлера боролися дві взаємно протилежні концепції природи світла – корпускулярна і хвильова. В основній своїй натурфілософській праці “Про світову душу”(1798) Ф.Шеллінг побачив однобічність корпускулярної (Ньютона) і хвильової (Гюйгенса-Ейлера) позицій стосовно природи світла і висловив думку про необхідність поєднання обох теорій, бо вважав сутність світла суперечливою, двоїстою. Ось вислів Ф.Шеллінга: “Коли я стверджую *матеріальність* світла, то не виключаю цим протилежної думки, а саме, що світло є феномен рухомого середовища... Я думав, чи не можна об’єднати теорії світла Ньютона і Ейлера... Тим самим ми прийшли б до того, що стверджує Ньютон, – до наявності особливої матерії світла, здатної навіть до хімічних сполук, і до того, що стверджує Ейлер, – до поширення світла завдяки струсу розкладуваного середовища. Наскільки мені відомо, як приборчники Ньютона, так і приборчники Ейлера визнають, що кожна з цих теорій зіштовхується з певними труднощами, відсутніми у другій. Хіба не краще було б тому розглядати ці думки не як протилежні, як це робилося до сьогодні, а як *взаємодоповнювальні* і так поєднати переваги обох в одній гіпотезі. Головним доказом цієї нової теорії слугує те, що усі відомі нам види світла завжди суть феномени одного розвитку” [18, с. 98].

Пройде більше ста років, і в 1923р. Л.-де-Бройль створить синтетичну теорію світла, що об’єднує ідеї корпускули і хвилі. Ф.Шеллінгові такому передбаченню сприяв, безумовно, не лише принцип розвитку, а відкритий ним принцип першопочаткової двоїстості, всезагального закону полярності, всезагального дуалізму природи. І щось схоже, за Ф.Шеллінгом, є в геології, біології, хімії і аж до космогонії, бо “Космогонічна гіпотеза Шеллінга, за якою Всесвіт виник не внаслідок стиснення первісно розсіяної матерії, а внаслідок “вибуху” споконвічної надтвердої речовини, має дещо спільне із сучасними космогонічними теоріями вибуху та експансії і контракції” [16, с. 284]. Про що йдеться? Про те, що уможливили натурфілософські прозріння Ф.Шеллінга випередили в часі багато відкриттів у науці, які були підтверджені фактично або після появи праць філософа чи під їх безпосереднім впливом.

Стосовно “Філософії природи” (натурфілософії) Г.Гегеля, вона може бути розглянута як з погляду її загальних принципів побудови, так і з погляду наявності у ній багатьох конкретних ідей, які значно випередили наукову думку свого часу і знайшли підтвердження і визнання в далекому майбутньому. “Такі: єдність простору і часу, матерії і руху, критика

порожніх простору і часу класичної механіки, матерія і рух як єдність простору і часу, визначення напрямів простору тяжкістю матерії, що наперед випереджає основні ідеї теорії відносності; критика “апарату сил”; філософська наука про природу як “наука про міри”; відносність систем Птолемея і Коперника. Гегель віродив античне вчення про чотири стихії, витлумачивши їх як матерії, що складають моменти становлення всезагального індивіда – Землі, і розкрив їхню роль у співвідношенні з суб’єктивністю людини, що становить особливий інтерес в зв’язку з глобальними проблемами людства.

Ці та інші положення праці Г.Гегеля роблять її цікавою і повчальною і для сучасного читача, враховуючи, що досліджена в ній проблема повністю не вирішена і понині” [3, с. 275]. Додамо, деякі вчені вбачають в натурфілософії Г.Гегеля спекулятивне передбачення найважливіших результатів квантової механіки, а в гегелівському визначенні теплоти вбачається натурфілософське формулювання другого закону термодинаміки. Усі такі позитиви німецької натурфілософії, як і інших її форм, могли ґрунтуватися лише на ефективному способі мислення – діалектичному.

Отже, як висновок підкреслимо, що незважаючи на певні історичні обмеження, філософія природи (натурфілософія) водночас внесла значний, а почасти і видатний внесок у справі природничо-наукового освоєння природи. Однак, видається, що на сучасному етапі розвитку філософії і наукового пізнання вона не може бути повернена в лоно філософії як її окрема самостійна галузь, зважаючи на величезні успіхи теоретичного природознавства на основі свідомого застосування філософської методології. Натомість вона збережена, але вже в межах природознавства як проміжного (гіпотетичного) ступеня між емпіричним і теоретичним рівнями пізнання. Перспективними є подальші розвідки за темою через з’ясування плідного впливу філософії природи (натурфілософії) не лише на природознавство, а й на розвиток самої філософії.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Богомолов А. Английская буржуазная философия XX века – М.: Мысль, 1973. – 317 с.
2. Булатов М. Деятельность и структура философского знания. – К.: Наукова думка, 1976. – 216 с.
3. Булатов М. Немецкая классическая философия: в 2-х частях. Часть II. – Гегель. Фейербах. – К.: Стилос, 2006. – 544 с.
4. Булатов М. Немецкая классическая философия: в 2-х частях. Часть I. – Кант. Фихте. Шеллинг. – К.: Стилос, 2003. – 322 с.
5. Булатов М. Философский словарь. К.: Стилос, 2009. – 575 с.
6. Гегель Г. Наука логики // Соч.: в 3 т. – М.: Мысль, 1970. – Т.1 – 501 с.
7. Гегель Г. Философия природы // Энциклопедия философских наук : в 3 т. – М.: Мысль, 1975. – Т. 2. – 695 с.
8. Диоген Лаэртский. О жизни, учениях и изречениях знаменитых философов. – М.: Мысль, 1979. – 620 с.
9. Энгельс Ф. Диалектика природы // К.Маркс и Ф.Энгельс. Соч.: в 50 т. – 2-е изд. – М.: Госполитиздат, 1961. – Т. 29. – С. 339-626.
10. Энгельс Ф. Людвиг Фейербах и конец классической философии // К.Маркс и Ф.Энгельс. Соч.: в 50 т. – 2-е изд. – М.: Госполитиздат, 1961. – Т. 21. – С. 269-317.

11. Кант И. Критика способностисуждения // Соч.: в 6 т. – М.: Мысль, 1966 – Т. 5. – С. 161-527.
12. Кант И. Критика чистого разума // Соч.: в 6 т. – М.: Мысль, 1964. – Т. 3. – 799 с.
13. Кант И. Метафизические начала естествознания // Соч.: в 6 т. – М.: Мысль, 1966 – Т. 6 – С. 53-176.
14. Кант И. Первовведение в критику способностисуждения // Соч.: в 6 т. – М.: Мысль, 1966 – Т. 5 – С. 99-160.
15. Копнин П. Логические основания науки. – К.: Наукова думка, 1968. – 283 с.
16. Кушаков Ю. Нариси з історії німецької філософії Нового часу. – К.: Центр навчальної літератури, 2006. – 572 с.
17. Шеллинг Ф. К истории новой философии (Мюнхенские лекции). // Соч.: в 2 т. – М.: Мысль, 1989. – Т.2. – С. 387-560.
18. Шеллинг Ф. О мировой душе // Соч.: в 2 т. – М.: Мысль, 1987. – Т.1. С. 89-181.
19. Шеллинг Ф. Система трансцендентального идеализма // Соч.: в 2 т. – М.: Мысль, 1987. – Т. 1. – С. 227-489.

PHILOSOPHY OF NATURE (NATURAL PHILOSOPHY): HISTORICAL REALITIES AND POSSIBILITIES OF ITS RESTORATION

Vasyl Lysyi

*Ivan Franko National University of Lviv,
1, Universytetska St., Lviv, 79000, Ukraine,
k_filos@franko.lviv.ua*

The article analyzes the historical genesis of the philosophy of nature (natural philosophy) as an integral part of the subject of philosophical knowledge. A rational kernel of natural-philosophic constructions in philosophic systems by Schelling and Hegel is revealed in terms of prediction of future scientific discoveries in the natural sciences. The scientific successes of the traditional philosophy of nature (natural philosophy) is conditioned, first of all, by the conscious application of the dialectical method of thinking to the understanding of nature as the object of philosophical knowledge.

Key words: philosophy of nature (natural philosophy), theoretical philosophy, natural science, system, theoretical, empirical, method, hypothesis.